

OSMANLI DEVLETİ'NDE COĞRAFYA VE MALİ KAPASİTE *

Dr. Öğr. Üyesi Sadullah Yıldırım

Marmara Üniversitesi
İktisat Fakültesi
ORCID: 0000-0001-8742-0478

• • •

Öz

Bu çalışma mali kapasite ile coğrafya arasındaki ilişkiyi Osmanlı Devleti özelinde incelemektedir. Vergi elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetleri üzerinden geliştirilen teorik çerçevede, merkezi devletin erişiminin zor olduğu yerlerdeki vergi tabanlarının tımar kesimine, buna karşın kolay olduğu yerlerdeki vergi tabanlarının ise merkezi devlete ayrılması gerektiği çıkarılmıştır. Bu hipotezi test etmek için ise kaza düzeyinde gelirlerin merkez, tımar ve vakıf-mülk arasında nasıl pay edildiği bilgisini içeren 1530 yılı muhasebe defterleri ile işlem maliyetlerini yansıtmaya potansiyeline sahip coğrafi değişkenler olan yükselti, orman yoğunluğu, nehre mesafe yağış, sıcaklık, toprağın tarıma elverişliliği, enlem, İstanbul'a, ticaret yollarına, ana yollara ve askeri yollara olan mesafe değişkenleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları yükselti ve orman yoğunluğu değişkeninin tımara giden payı artırırken merkezi devlete giden payı azalttığını göstermektedir. Bununla birlikte İstanbul'a olan mesafe arttıkça ilginç bir şekilde merkeze ayrılan payın arttığı ama vakıf-mülk kesimine ayrılan oransal payın ise azaldığı görülmektedir. İstanbul'a olan mesafe ile tımara ayrılan pay arasında istatistikî olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Anahtar Sözcükler: Mali kapasite, Coğrafya, Osmanlı Devleti, Muhasebe defteri

Geography and Fiscal Capacity in the Ottoman Empire

Abstract

This paper examines the impact of geography on fiscal capacity in the Ottoman Empire. Developing an argument based on transaction costs associated with revenue raising, it argues that tax bases in areas that are difficult for the central government to access should be allocated to the local administrative units while tax bases in areas that are easier for the central government to access should be allocated to the center. For an empirical analysis the paper uses district level information from accounting books of 1530 regarding the revenue allocation across the central government, *tımar* and *vakıf-mülk*. Results show that increased elevation and forest density are negatively associated with the central government's share of total revenue while it is positively associated with the *tımar*'s share. Moreover, as the distance to Istanbul grows, the fraction of total revenue that goes to the central government does increase while the fraction allocated for *vakıf-mülk* decreases. The distance to Istanbul has no statistically significant effect on the fraction of revenue allocated for the *tımar*.

Keywords: Fiscal capacity, Geography, Ottoman State, Accounting books

* Makale geliş tarihi: 19.05.2022
Makale kabul tarihi: 14.09.2022
Erken görünüm tarihi: 16.08.2023

Osmanlı Devleti'nde Coğrafya ve Mali Kapasite

Giriş

Avrupa'da modern devletlerin ortaya çıkma sürecinde mali kapasitenin kritik bir rol oynadığı vurgulana gelmiştir. Devletlerin mali kapasite oluşturmak için vergi sistemlerinde standartlaşmaya ve merkezileşmeye gitmeleri gelirlerini artırmış ve onlara devletlerarası rekabette büyük avantajlar sağlamıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti Avrupalı devletler düzeyinde bir mali kapasite oluşturamamıştır. Karaman ve Pamuk (2010: 608), 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin ülkedeki milli gelirin %4'ten daha az bir kısmını merkeze vergi geliri olarak aktarabildiğini, buna karşın Hollanda ve İngiltere için bu oranın %10'un üzerinde olduğunu tahmin etmektedir. Yazarlar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında giderek artan oranda savaşlar kaybetmesini mali kapasitedeki zamanla ortaya çıkan bu farklılaşmaya bağlamaktadır. Bugüne kadar Osmanlı mali kapasitesi üzerine yapılan çalışmalar Osmanlı Devleti'nin mültezim ve ayanlar gibi yerel unsurlarla olan ilişkileri ve bu ilişkilerin merkeze gelir aktarımını nasıl etkilediği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışma ile ilk defa coğrafi şartlar bağlamında Osmanlı Devleti'nin merkeze gelir aktarımı anlaşılmasına çalışılacaktır.

Bu çalışma, merkezi devlete gelir aktarımında coğrafyanın oynadığı rolü ortaya koyacaktır. Makale, vergi elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetleri (*transaction costs*) üzerinden yapılan ekonomik analiz, merkezi devletin erişiminin zor olduğu yerlerdeki vergi gelirlerinin tımar sistemi içerisinde bırakılması, kolay olduğu yerlerdeki vergi gelirlerinin ise merkeze aktarılması gerektiği yönünde bir çıkarsama yapmaktadır. Bu hipotezi test etmek için ise Rumeli'de bulunan 145 adet kazaya ait devlet gelirlerinin merkez, tımar ve vakıf-mülk arasında nasıl paylaşıldığını hesaplamaya olanak veren 1530 yılına ait muhasebe defterleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları devletin coğrafi olarak vergi tabanına erişimini engelleme potansiyeline sahip bir değişken olan coğrafi yükseltinin ve orman yoğunluğunun, gelirlerin oransal olarak tımara ayrılmasını pozitif yönde, merkeze aktarımını ise negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Diğer bir önemli değişken ise İstanbul'a olan mesafedir. Vergi tabanından İstanbul'a olan mesafe arttıkça ilginç bir şekilde merkeze ayrılan pay artmakta ve fakat vakıf-mülk kesimine devletin gelirlerinden ayrılan oransal pay

önemli ölçüde azalmaktadır. Bu bulgu literatürde İstanbul'a uzaklıkla merkeze ayrılan pay arasında olabileceği varsayılan negatif ilişkinin tam tersi bir durumu göstermektedir. Öte yandan vergi tabanından askeri yollara, ana yollara ve ticaret yollarına olan mesafenin merkezle taşra arasındaki gelir bölüşümüne istatistiki olarak anlamlı bir etkisi bulunmadığı görülmektedir.

Osmanlı mali kapasitesi üzerine yapılan çalışmalar Osmanlı maliyesinde yaşanan iltizam, malikane ve esham gibi dönüşümleri merkezi devletin artan gelir ihtiyacının bir fonksiyonu olarak tartışmakta ve vergi toplamaya ilgili yerel unsurlar olan mültezim ve ayan gibi aktörlerle devletin kurduğu ilişkileri ve bunların merkeze gelir aktarımında nasıl bir kısıt oluşturduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır (Genç, 2000: 107; Özvar, 2003: 9-26). Örneğin, Mehmet Genç 18. yüzyılda devletin kendisine ait gelirlerin üçte ikisini vergi toplama sürecinde rol alan söz konusu aracı unsurlara bırakmak zorunda kaldığını tahmin etmektedir.¹ Bu çalışma, geliri merkeze aktarma sürecinde ortaya çıkan “aracı” unsur maliyetlerini veri alıp merkezle tımar arasındaki optimal paylaşımı anlamaya çalışmaktadır. Bu yönüyle söz konusu literatürdeki tartışmalara doğrudan girmese de geliri merkeze aktarma sürecinde ortaya çıkabilecek maliyetleri etkileyen bir unsur olarak coğrafyayı öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla, hazinenin ihtiyaçları doğrultusunda vergi gelirlerinin artan oranda merkeze aktarılması gerektiği durumlarda hangi coğrafi özelliklere sahip kazalara ait gelirlerin merkeze aktarılmasına öncelik verilmesi gerektiği hususunu bu literatürün gündemine getirmektedir.

Osmanlı mali tarihi ile ilgili literatürde vergi toplamada coğrafyanın önemine vurgu yapan müstakil çalışmalar yoktur. Her ne kadar coğrafi zorluklar ve merkeze olan mesafenin vergi toplama ve verginin merkeze aktarımını etkileyebileceği yönünde imalar yapılmış olsa da coğrafyanın vergi gelirlerinin bölüşümüne nasıl ve ne derece etki edebileceği detaylı olarak tartışılıp verilerle sistematik olarak analiz edilmiş değildir (Barkan, 1974: 286-287; Karaman ve Pamuk, 2010: 595). Bu çalışmanın literatürdeki bu açığı kapamaya katkıda bulunması beklenmektedir.

Coğrafyanın mali kapasite üzerindeki etkileri hususunda diğer ülkeler bağlamında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Örneğin Sng ve Moriguchi (2014: 439-470) 1650 ve 1850 yılları arası Japonya ve Çin arasındaki mali kapasite farkını açıklarken coğrafyanın rolü üzerinde durmuştur. Çin’de mali kapasitenin gelişmemesini ülkenin coğrafi büyüklüğü ile ilişkilendirerek, geniş bir alanda hükümdarın bürokratları yakından izleyememesinin, bürokratların vergi mükelleflerini sömürmesi yönünde fırsatlar yarattığını ve aşırı sömürüyü önlemek için ise hükümdarın vergileri düşük ve hükümeti küçük tutmak zorunda

¹ Mehmet Genç’e ait bu tahmin Karaman ve Pamuk (2010: 609) tarafından da zikredilmiştir.

kaldığını vurgulamaktadır. Scott (2009: 1-63) ise dağlık coğrafyanın devletin ulaşım ve dolayısıyla vergi toplama ve politika uygulama etkinliğini azalttığını Güney Asya'nın Zomia bölgesi özelinde tartışmıştır. Bahsedilen çalışmalarda coğrafya vurgusu, bu makalede Osmanlı Devleti üzerinden problematize edilmektedir.

1. Osmanlı Yönetim Sistemi ve Vergi Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Mısır ve Arap Yarımadası'na, doğuda Basra Körfezi'nden batıda Orta Avrupa ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılıyordu. Osmanlı Devleti, böylesine geniş bir bölgeyi yönetmek için, kontrol kapasitesinin değişen derecelerinin bir fonksiyonu olarak, merkezi devlet ve yerel yönetimlerden özerk veya yarı özerk yapılara kadar uzanan çok katmanlı bir yönetim yapısını benimsemişti. Başkent İstanbul'da bulunan merkezi devlet, padişah tarafından yönetiliyordu ve çeşitli kaynaklardan gelir elde ederek temelde güvenlik ve hukuk gibi hizmetleri gerçekleştiriyordu. Mahalli idare bakımından Osmanlı İmparatorluğu vilayetlere, vilayetler kazalara ve kazalar tımarlara bölünmüştü. Bu yerel birimleri yöneten beylerbeyi, sancakbeyi ve tımarlı sipahi gibi devlet görevlileri, merkezi devlet tarafından tayin edilen vergilendirilebilir kaynaklardan gelir elde etmekteydiler ve bunun karşılığında kendi idari birimlerinde asayiş sağlamak ve savaş zamanında ise merkezi devlete silahlı adamlarla katkı vermek ile yükümlüydü.

Bu çok katmanlı yönetim yapısı nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu karmaşık bir devlet maliyesine sahipti. Merkezi devlet cizye, avarız ve mukataalar üzerinden gelir elde ediyordu. Merkezi devlet ayrıca bu gelirleri toplamak ve merkeze aktarmak için gerekli maliyetlerle uğraşmak zorundaydı ve bu maliyetlerin bir fonksiyonu olarak da bazen emanet bazen de iltizam yöntemiyle gelirlerini toplamaktaydı.

Devletin, örneğin Mısır ve Basra gibi sâlyâneli eyaletler dışında, taşradaki varlığının temelini tımar sistemi oluşturuyordu. Bu sistem içerisinde tımarlı sipahilere belirli askeri ve idari yükümlülükler karşılığında vergi gelirleri tahsis ediliyordu. Sipahiler kendilerine tahsis edilen köylerde ikamet ediyorlar ve tarımsal üretimle uğraşmıyorlardı. Barış zamanında yaşadıkları yerin asayiş ve güvenliğini sağlayan tımarlı sipahiler, savaş zamanlarında ise, eğer varsa, himayetlerindeki adamlarla savaşa katılıyorlardı.

Osmanlı toplumunun önemli bir unsuru da vakıflardı. Vakıflar aracılığıyla günümüzde devlet tarafından sunulan bazı mal ve hizmetlerin arzı gerçekleştiriliyordu. Bunlara örnek olarak fukaraya yapılan yardımlar, su yollarının ve köprülerin tamiri, çeşmelerin inşası ve eğitim gibi hizmetler verilebilir. Vakıf kurucuları arasında padişah ve askeri sınıfın yüksek rütbeli

üyeleri olduğu gibi reaya ve kadınlar da bulunmaktaydı.² Birçok vakfın reaya tarafından kurulması sebebiyle vakıf gelirlerinin devlete ait gelirler arasında düşünülmemesi gerektiği akla gelebilir. Fakat Barkan 1527-28 mali yılına ait bütçede vakıf gelirlerinin bulunmamasını büyük eksiklik olarak görmüş ve bu eksikliği tahrir defterlerinden veriler kullanarak tamamlamaya çalışmıştır (Barkan, 2015; 264-269). Yine muhasebe defterlerinde bu gelirlerin sistematik olarak kaydediliyor olması vakıf bünyesindeki gelirlerin devlet maliyesi nazarında önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu bakımda makalede söz konusu coğrafi faktörlerin vakıf sektörüne giden gelirleri ne yönde etkileyebileceği de tamamlayıcı bir unsur olarak analize dahil edilmiştir.

2. Coğrafya ve Devlete Ait Gelirlerin Bölüşümü

Coğrafyanın gelir bölüşümüne muhtemel etkilerini vergi gelirini elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetleri bağlamında tartışmak mümkündür. Yeni Kurumsal İktisat merkezli bakış açısına göre çeşitli organizasyon ya da kurumsal yapıların ortaya çıkması onların ilgili işlem maliyetlerini minimize edici rolüne bağlanmaktadır. Buna göre tarihte bir kurumsal yapı gözlemleniyorsa kendi bağlamındaki işlem maliyetlerini alternatiflere göre en iyi o optimize ettiği için gözlemleniyordur. İşlem maliyetlerinin sıfır olduğu bir ortamda ise üretim ya da mübadele faaliyetlerinin nasıl organize edildiği kaynak dağılımındaki etkinlik bakımından hiçbir farklılık yaratmayacaktır. Örneğin ortakçılık (share cropping) (Allen ve Lueck, 1993), Orta Çağ'da serflik ve malikane sistemi (North ve Thomas, 1971) ve firmaların ortaya çıkışı (Coase, 1937) üzerine yapılan çalışmalar bu yaklaşımın örneklerinden birkaçı olarak zikredilebilir. Bu çalışmada da bahsedilen teorik yaklaşım temel alınarak coğrafya ile devlete ait gelirlerin onu oluşturan unsurlar arasında nasıl bölüştürülmesi gerektiği meselesi vergi gelirini elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetleri bağlamında ele alınmıştır. Bu çerçevede önce vergi elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetlerini

2 Vakıf kuran kişilerin yakın akrabalarını müteveli ya da vakıf hizmetinden yararlanacak birisi olarak vakfiyelerinde belirtmelerinin önünde bir engel yoktu. Diğer yandan vakıf haline gelen mülklere müsadere gibi dışardan bir müdahalenin yapılması söz konusu değildi. Bu nedenle bazı yazarlar vakıftan faydalananlar arasında aile bireylerinin sıklığına bakarak vakıf kurmanın hayırseverlikten kaynaklanan bir şey olması yanı sıra bir kişisel çıkar tarafının da bulunduğundan bahsetmektedir. Bu konuyla ilgili bkz. Kuran (2001).

tespit etmek sonra ise alternatif kurumsal formlardan hangisinin bu maliyetleri en iyi minimize ettiğini ortaya koymak gerekecektir.³

Bir bölge fethedildiği zaman oraya ait gelirlerin merkezi devlet ve tımar arasında pay edilmesi gerektiği gibi varsayımsal bir durum düşünelim. Vergi gelirlerinin merkez ya da tımara ayrılmasına bağlı olarak çeşitli işlem maliyetleri ortaya çıkacaktır. Eğer vergi gelirleri merkeze aktarılırsa vergi tabanını ölçebilme ve toplanan birçok aynı vergiyi nakde çevirip eksiksiz olarak merkeze aktarabilmek için gerekli organizasyonla ilgili katlanılan maliyetlerin yanı sıra vergi tabanının güvenlik ve asayişinin sağlanması ile ilgili maliyetlerin de hesaba katılması gerekir. Vergi gelirlerinin tımar sistemi içerisinde bırakıldığı durumda ise sipahiler vergileri toplayıp asayişi sağlayacak ve bununla ilgili maliyetlere katlanacaklardır.

Hangi durumda vergi gelirlerini elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek söz konusu işlem maliyetleri daha yüksek olacaktır? Padişahın merkezde tuttuğu askerler ve tımarlı sipahilerin vergi tabanının asayişini sağlamada aynı derecede maliyetli olduğunu varsayalım. Gelirlerin merkeze aktarıldığı senaryoda merkezden vergi tabanının ölçülmesi gerekir ki iktisadi üretime dayalı aktivitelerde bunu merkezden yapmak oldukça zordur. Öte yandan tımarlı sipahi bizi kendi dirliğinin bulunduğu yerde yaşadığı ve başında bulunduğu için vergiye konu olan ekonomik aktiviteyi daha iyi gözlemleyip toplanacak vergiyi daha eksiksiz tespit edebilir. Vergi toplama motivasyonu ve bundan kaynaklı vergi kaybı bakımından da merkezi devletin görevlendireceği memurla tımarlı sipahi arasında fark olacaktır. Ancak padişahın atadığı maaşlı memur, toplanan vergiden doğrudan pay sahibi olmadığı için vergi toplamak hususunda gerekli özeni göstermeyebilir. Bu problemi çözmek için merkezi devlet vergi toplamada iltizam yöntemini seçebilir; ama bu durumda vergi gelirin bir kısmını aracılara

3 Her ne kadar vergi gelirlerinin paylaşılması konusuna yönetici ile vergi veren köylü arasındaki güç mücadelesini merkeze alarak yaklaşmak mümkün olsa da bu çalışmada işlem maliyetleri merkezli bir analiz çerçevesi benimsenmiştir. Böyle bir yaklaşım söz konusu güç mücadelesinin varlığını tamamen göz ardı etmemektedir. Bu husus özellikle önemli bir işlem maliyeti olan kuralların uygulanması ile ilgili maliyetler (*enforcement costs*) söz konusu olduğunda daha açık hale gelmektedir. Vergiyi askerle mi yoksa sivil birisiyle mi toplamak ya da herhangi bir siville mi yoksa yerel güç sahibi bir siville mi toplamak yönünde verilecek kararlar uygulatma maliyetlerini doğrudan etkileyecektir. Yine coğrafya vergi tabanına devletin erişimini olumsuz yönde etkiliyorsa yerelde yaşayan askerlere o vergileri bırakmak hatta Arnavutluk örneğinde olduğu gibi güç sahibi yerel unsurlara tımar tahsisi yapmak daha optimal olabilir. İşlem maliyeti perspektifinin diğer bir avantajı ise ölçüm ve taşıma maliyetlerini de analize dahil etmeye olanak vermesidir.

paylaşmak zorunda kalacaktır. Öte yandan tımarlı sipahi topladığı vergiyi kendi nam ve hesabına topladığı için vergileri eksiksiz toplamak yönünde gerekli motivasyona sahiptir.⁴

Vergi tabanının güvenliğini optimal düzeyde sağlamak, vergiye konu olan aktivitenin ve dolayısıyla vergi gelirlerinin aksamaması için önemlidir. Şimdi vergi tabanının güvenliğini sağlamak açısından iki durum arasında farklılık olup olmayacağına bakalım. Vergi tabanının güvenliğini sağlamak için tımarlı sipahi daha itinalı davranacaktır; zira sipahinin geliri bölgedeki iktisadi aktivitenin aksamamasına doğrudan bağlıdır. Öte yandan merkezin atadığı maaşlı vekilin geliri koruduğu yerin iktisadi aktivitesine doğrudan bağlı olmadığı için optimum düzeyin altında ya da üstünde bir güvenlik sağlayacaktır. Bu durum ise iktisadi aktiviteyi olumsuz yönde etkileyecek ve dolayısıyla vergi gelirlerini azaltacaktır.⁵ Asayiş ile ilgili diğer bir maliyet ise vergi toplama sürecinde vergi mükelleflerinin vergi toplayıcılara karşı mukavemet göstermesi ve vergilerini ödemek istememeleri noktasında ortaya çıkabilir. Söz konusu mukavemete karşı koyma konusunda merkeze ait askerlerin tımarlı sipahiye kıyasla daha üstün olabileceği düşünülebilir. Lakin yerelin bilgisine sahip ve vergi bölgesinde mevcut güç dengelerini daha iyi hesaba katabilecek bir konumda olan tımarlı sipahilerin vergi toplama sürecinde ortaya çıkacak mukavemete karşı koymakta daha etkin olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.⁶

Merkezi devlet özelinde vergi elde etmeyle ilgili diğer bir maliyet ise toplanacak vergi gelirlerinin merkeze aktarılması sürecinde ortaya çıkacak ulaştırma maliyetleridir. Aynı olarak toplanan vergilerin nakdi olanlarla karşılaştırıldığında merkeze taşınmaları pek kolay olmayacaktır. Dolayısıyla merkeze ayrılan vergi gelirlerinin nakde kolay çevrilebilir ya da doğrudan nakit cinsinden oluşması taşıma maliyetlerinin minimizasyonu için şarttır. Zaten Osmanlı uygulamasına bakıldığı zaman daha çok nakit olarak toplanan cizye, avarız ve aded-i ağnam vergilerinin merkez için ayrıldığı görülür.

Bu tartışmalar ışığında vergi elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetlerinin minimize edildiği en iyi durumun tımar sistemi olduğu ve bu bakımdan bütün gelirlerin tımar sistemi içerisinde bırakılması gerektiği düşünülebilir. Fakat böyle bir durum mümkün değildir çünkü merkezi devlet adalet ve genel güvenliği sağlamakla görevlidir ve bunun için gelire ihtiyaç

4 Vergi toplama sürecinde ortaya çıkabilecek asil-vekil problemleri için bkz. Coşgel ve Miceli (2009: 399-420).

5 Bu hususta bkz. Coşgel vd. (2011: 546-552).

6 Örneğin Osmanlı devleti Arnavutluk'ta yerel güç sahibi ailelere tımar tahsisinde bulunmuştur ki bu vergi toplama sürecinde asayiş maliyetlerini düşürmüş olmalıdır. Arnavutluk'ta yapılan tımar tahsisine ilişkin bkz. İnalçık (1954: 1-176).

duyar. Merkeze aktarılması gereken böyle bir gelir ihtiyacı belki ikinci en iyi çözüm olarak hangi vergi tabanlarının merkezi devletin ihtiyaçları için ayrılması gerektiği meselesini ortaya çıkaracaktır. Böyle bir soruna yukarıda ortaya koyulan işlem maliyetleri ışığında bir çözüm önermek mümkündür. Şöyle ki merkezden ölçümü az maliyetli olan, nakit ya da kolayca nakde çevrilebilen, asayişinin sağlanması kolay olan vergi tabanlarının merkez için ayrılması ama bunun zıddı nitelikteki vergi tabanlarının ise tımar sistemi içerisinde bırakılması işlem maliyetlerinin optimizasyonu bakımından daha uygun olacaktır.

Söz konusu maliyetler ise coğrafi faktörlerin bir fonksiyonu olarak değişecektir. İstanbul'a olan mesafe arttıkça merkezin hem vergi tabanını gözlemlemesi hem de koruması güçleşebilir. Bu durumda İstanbul'a uzak yerlerdeki vergi tabanlarının merkeze daha az bırakılması beklenebilir. Devletin vergi tabanına erişimini engelleyen diğer bir faktör ise coğrafyanın topografik yapısı olabilir. Yükseltinin fazla olduğu dağlık yerler ve ormanlık bölgelere merkezin erişimi zor olduğu için buralarda vergi elde etme maliyetinin yüksek olması gerekir. Dolayısıyla bu tür yerlerdeki vergi tabanlarının daha az merkeze ayrılmasını ve daha çok tımar içerisinde bırakılmasını beklemek mümkündür. Vergi tabanının askeri yollar ve ana yollara yakın olması merkezin oralara erişebilirliğini kolaylaştırıcı bir etki doğurabilir ki bu durumdaki yerlerde gelirlerin merkeze ayrılması beklenebilir. Yine ticaret yollarına yakın olan yerlerde pazara erişimin kolay olması dolayısıyla aynı vergilerin daha kolay nakde çevrilebilmesi söz konusu olabilir. Nakde kolay çevrilebilir vergi gelirlerinin ise merkez için düşünülmesi doğaldır. Diğer yandan tarımsal üretim üzerinden toplanan vergilerin daha çok aynı nitelikte olması ve tarımsal hasılayı saptamada ortaya çıkacak zorluklar sebebiyle tarımsal üretimi etkileme potansiyeline sahip, toprağın tarıma elverişliliği ve yağış gibi değişkenlerin gelirlerin daha çok tımara ama daha az merkeze ayrılmasına sebep olabileceği tahmin edilebilir. Bu teorik spekülasyonların ne derece vakiyaya tetabuk ettiğini anlamak için sonraki bölümlerde arşiv verilerine dayalı ekonometrik analize başvurulacaktır.

3. Veriler

Bu çalışmada kullanılan veriler Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasını kapsayan ve 1530 civarı yıllara ait muhasebe (Muhâsebe-i Vilâyet) defterleridir.⁷

⁷ 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I: Paşa Livası Solkol Kazaları (Gümülcine, Yenice-i Kara-Su, Drama, Zihne, Nevrekop, Timur-Hisarı, Siroz, Selanik, Sidre-Kapsi, Avrat-Hisarı, Yenice-i Vardar, Kara-Verye, Serfiçe, İştin,

Bu kayıtlar, imparatorluğun fethinden hemen sonra bir bölgedeki vergilendirilebilir tüm kaynaklar ve faaliyetler için tutulan ve zamanla değişen şartlara ayak uydurmak için güncellenen ayrıntılı vergi kayıtlarını içeren Tapu Tahrir Defterlerindeki bilgilerden derlenmiştir (Coşgel, 2004: 87-102). Tahrirler, arazi üzerinde yasal hak iddiaları oluşturmak için resmi kayıtlar olarak hizmet etmek, beklenen vergi gelirlerini değerlendirmek ve gelirlerin bir kısmını yerel hizmetlerin karşılığı olarak askeri ve idari yetkililere tahsis etmek dahil olmak üzere çeşitli amaçlar için kullanılmaktaydı.

1530 yılına ait muhasebe kayıtları büyük ölçüde standart bir formata sahip olması ve geniş bir coğrafyayı kapsamı bakımından önemlidir. Kanuni Sultan Süleyman (hük. 1520-1566) döneminde yapılan sayımlar, aynı yıl içinde tüm vilayetleri kapsayan tek tahrirlerdir. Ayrıca, muhasebeyi kolaylaştırmak için imparatorluk genelinde kaza düzeyinde bilgilerin bir araya getirildiği tek koleksiyondur (İnalçık, 1993: 1-7). Mufassal defterlerdeki bilgilerden bu muhasebe defterleri hazırlanırken hane reislerinin adları ya da vergi gelirlerinin kişi düzeyinde kime gittiği gibi ayrıntılar atlanarak, hazırlanma amacına uygun olarak, her bir vilayet ve kaza için toplam olarak kasaba, köy, bekar ve evli vergi mükelleflerinin toplam sayıları, tüm kaynaklardan beklenen vergi gelirinin toplam miktarı ile bu gelirlerin tımar, merkez ve vakıf-mülkler arasında nasıl pay edildiği bilgileri listelenmiştir. Ayrıca, vergiden muaf kişilerin tür ve sayıları ile devlet maliyesi için önemli görülen dükkanlar, camiler ve değirmenler gibi şeyler de bu muhasebe defterlerine kaydedilmiştir.

Kestorya, Bihlişte, Görice, Florina Ve Köstendil Livası, (Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2003); *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I: Paşa (Sofya) Ve Vize Livâları İle Sağkol Kazâları (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-Ağaç, Zağra-i Eski-Hisâr, Ipsala, Filibe, Tatar-Bâzârı, Samakov, Üsküb, Kalkan-Delen, Kırçova, Manastır, Pirlepe, Ve Köprülü)*, (Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001); *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II: Çirmen, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Keşe, Niğbolu Ve Vidin Livâları, Çirmen Ve Vize Müsellemeleri, Yörük Ve Tatar Cemâatleri İle Voynugân-ı İstabl-ı Âmire Ve Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rûm-İli*. Ankara, (Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002); *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II: Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-Hisâr Ve Hersek Livâları*, (Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004); *367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri İle 114, 390 Ve 101 Numaralı İcmal Defterleri (920-937 / 1514-1530), I, Karlülü, Ağrıboz, Mora, Rodos Ve Tırhala Livaları*, (Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007); *367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri İle 94 Ve 1078 Numaralı Avlonya Livası Tahrir Defterleri (926-1520 / 937-1530), III, Yanya, İskenderiye, Ohri, İlbasan Ve Avlonya Livaları İle Dukakin Vilayeti*, (Ankara : T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008).

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasına ait muhasebe defterleri kullanılmıştır. Bu defterlerde bulunan 145 adet kazaya ait toplam gelirler, bu gelirlerin tımar, merkez ve vakıf-mülk arasında nasıl pay edildiği bilgileri vilayetlere göre muhasebe tekniği kısmen farklılaşan defterler arasında standardize edilmiştir. Nihayetinde bu bilgiler kullanılarak toplam gelirlerin kaza düzeyinde oransal olarak tımar, merkez ve vakıf-mülk arasında nasıl taksim edildiği hesaplanmıştır. Regresyon analizinde kullanılacak bağımlı değişkenleri oluşturacak olan bu değişkenlere ait özet istatistikler Tablo 1'de verilmiştir.

Muhasebe defterlerinde padişah hasları başlığı altında ifade edilen gelirler merkezi devlete aktarılan gelirler olarak düşünülmüştür. Bunun dışında kalan vezir, beylerbeyi ve mirliva gibi yöneticilere tahsis edilen has gelirleri ile sipahi ve kale muhafızlarına ait tımarların gelirleri ise merkeze aktarılmayıp, taşrada bırakılan, gelirler olarak düşünülmüştür. Böyle bir tasnif Osmanlı bütçelerinde yapılan tasnif ile de uyumludur (Barkan, 2015: 254-257). Bunların dışında defterlerde kaydedilen diğer bir gelir ise vakıf-mülk gelirleridir ki bunlar camiler, mescitler, zaviyeler, imaretler, muallim haneler, medreseler, türbeler, kervansaraylar, hanlar ve hamamlar gibi müesseselere ayrılan gelirleri içermektedir. Muhasebe defterleri vakfiyelerde bulunan vakıf kurucusunun adı, kendisi ile vakıf kurulan şeyin cinsi ve vakfın kuruluş amacı gibi bilgileri içermemektedir. Muhasebe defterlerinde yukarıda zikredilen müesseselerin kaza düzeyinde toplam adetleri ve genel toplam halinde vakıf-mülk kısmına düşen gelirlerin miktarı gözlemlenebilmektedir.

Bu tahrirlerin yapıldığı 1530 yılı civarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin bugünkü Anadolu coğrafyasıyla karşılaştırıldığında Rumeli coğrafyasında daha uzun süre bulunduğu ve dolayısıyla Rumeli'de kurumsal teşkilatlanmasını görece daha muntazam tamamladığı düşünülmüş, bu çalışmada Rumeli kazalarının kullanılmasında daha uygun görülmüştür. Zira Osmanlı Devleti bugünkü Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmını daha Selim I (hük. 1512-1520) zamanında ele geçirmiştir.

Bu çalışmada kullanılan coğrafi değişkenler ise kaza düzeyinde deniz seviyesinden yüksekliği ölçen yükselti değişkeni, orman yoğunluğu, nehirlerle mesafe, toprağın tarım için elverişliliğini ölçen endeks, yıllık ortalama sıcaklık, yıllık ortalama yağış ve kazanın bulunduğu enlem değişkenleridir. Mesafe ile ilgili değişkenler ise her bir kaza merkezinden İstanbul'a, askeri yollara, ana yollara ve ticaret yollarına olan kuş uçuşu mesafelerdir.⁸

8 Kaza koordinatları kullanılarak coğrafi değişkenler oluşturulmuştur. Yükselti bilgisi Hastings ve Dunbar (1999), sıcaklık ve yağış değişkenleri Fick ve Hijmans (2017: 4302-4315), toprağın tarım için elverişliliği değişkeni Ramankutty vd, (2002: 377-392) kaynaklarından kaza koordinatları kullanılarak elde edilmiştir. Orman

Tablo 1: Özet İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Standart sapma	Minimum	Maksimum
Merkez payı	145	0.301	0.317	0	1
Tımar payı	145	0.613	0.321	0	1
Vakıf-mülk payı	145	0.084	0.159	0	0.828
Toplam Gelir	145	879521.2	997340.2	30299	6634047
Yükselti	145	265.703	260.136	0	1055
İstanbul'a mesafe	145	536.012	203.271	58.640	879.197
Orman yoğunluğu	145	7.559	16.854	0	98
Nehirlere mesafe	145	71456.37	79199.45	639.022	352000.8
Sıcaklık	145	12.549	2.420	7.426	18.881
Yağış	145	681.821	226.081	401	1665
Toprağın tarım için uygunluğu	145	0.704	0.225	0.02	0.964
Enlem	145	41.553	2.024	36.440	46.1952
Askeri yollara mesafe	145	28168.63	34915.700	4.414	237440.5
Ana yollara mesafe	145	82491.78	77752.540	251.261	351243.3
Ticaret yollarına mesafe	145	22821.24	24958.170	0	126118.2

Not: İstanbul'a mesafe kilometre, diğer mesafe değişkenleri ise metre cinsinden ifade edilmiştir.

Tablo 1 Rumeli coğrafyasında bulunan 145 adet kazaya ait değişkenlerin özet istatistiklerini vermektedir. Buna göre merkezi devlet toplam gelirlerden ortalama olarak %30,1, tımar kesimi %61,3 ve vakıf-mülk kesimi ise %8,4 oranında pay almaktadır.⁹ Defterlerde Kili ve İstanköy gibi geliri tamamen

yoğunluğu verisi Geospatial Information Authority of Japan, Chiba University and Collaborating Organizations tarafından oluşturulan Vegetation (Percent Tree Cover) - Global version - Version 1 kaynağından alınmıştır. Ticaret yollarına mesafe hesaplanırken Ciolek T. Matthew (2005) tarafından oluşturulan ticaret yolları haritası kullanılmıştır. Askeri yollara mesafe Uyar ve Erickson (2009: 174)' de bulunan ilgili harita dijitalleştirilerek hazırlanmıştır. Ana yollara mesafe Halaçoğlu (2002)'de ifade edilen yollar dijitalleştirilerek hesaplanmıştır. Söz konusu yolların haritaları için bkz. Ek Şekil 1.

⁹ Barkan (1953:277) 1527-28 mali yılına ait bütçe örneğini ve tahrir defterlerinden derlediği bilgileri kullanarak Rumeli Eyaleti için merkeze giden payı %48 tımara giden payı %46 ve vakıf-mülke giden payı %6 olarak hesaplamıştır. Bu rakamlar

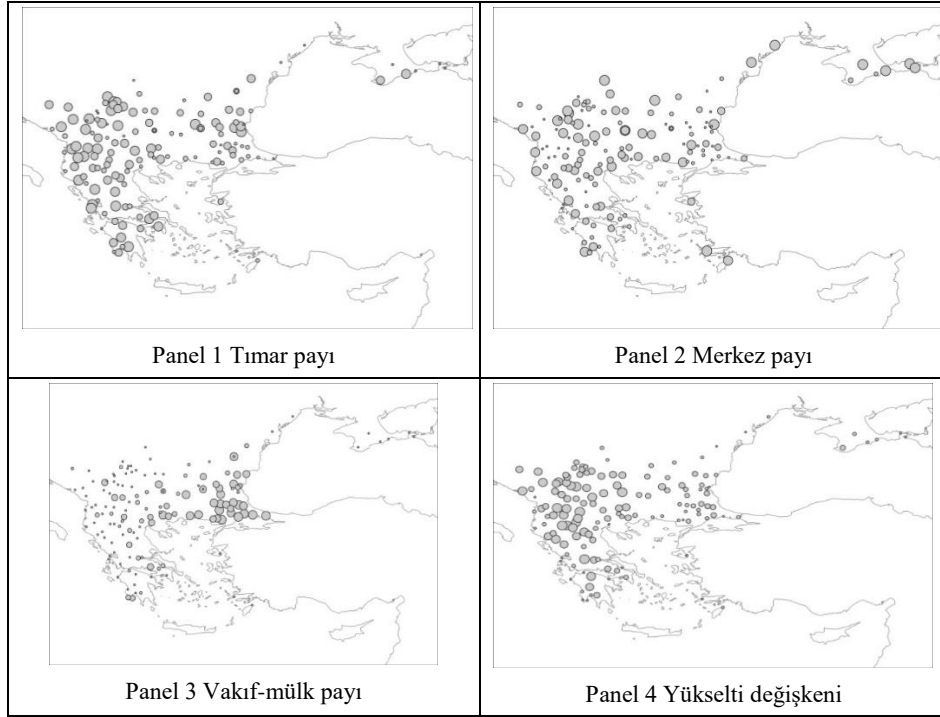
merkeze aktarılan kazalar olduğu gibi geliri tamamen tımar içerisinde bulunan Bihor ve Petros gibi kazalar da mevcuttur. Bu tür kazaların varlığı kayıtlarda bulunan bir eksiklikten mi meydana geliyordu diye düşünülebilir. Bunu teyit edebilecek alternatif kaynaklar elimizde hali hazırda olmadığı için bu tür kazaların analiz sonuçlarına olan etkisi hakkında bir fikir vermesi bakımından bu kazaların analize dahil edilmediği durumlar da incelenmiş ve sonuçlar okuyucuyla paylaşılmıştır (bkz. Ek Tablo 2).

Devlete ait gelirlerin kaza düzeyinde merkez, tımar ve vakıf-mülk arasında nasıl bölüştüğünü daha iyi göstermek için haritalar kullanılmıştır. Şekil 1'deki Panel 1,2 ve 3'te sırasıyla kazalara göre tımara, merkeze ve vakıf-mülk kesimine ayrılan oransal paylar haritalar üzerinde gösterilmiştir. Şekildeki yuvarlakların hacmi o kazaya ait söz konusu oranın büyüklüğü ile doğru orantılı olarak değişmektedir. Buna göre merkeze ve tımar kesimine ayrılan paylar, kazalar arasında büyük değişimler göstermektedir. Buna karşın vakıf-mülk kısmına ayrılan payların fazla olduğu kazalar ise coğrafi olarak kümelenmiş izlenimi vermektedir. Gelirlerin bu üç grup arasındaki bölüşümünün kazaların İstanbul'a olan uzaklıklarının bir fonksiyonu olup olmadığı yönünde bu haritalar bir fikir verebilir. Panel 1'deki haritadan tımara ayrılan payların kazalardan İstanbul'a olan mesafe arttıkça arttığı izlenimini edinmek mümkündür. Diğer yandan Panel 2'deki haritada merkez için ayrılan payların kazaların İstanbul'a olan uzaklığı arttıkça azaldığını söylemek pek olası görülmemektedir. Ayrıca uzak kazalarda dahi merkeze ayrılan payların yüksekliği dikkate çekmektedir. Vakıf-mülk kesimine ayrılan payların ise İstanbul'a yaklaştıkça arttığı Panel 3'teki haritada açıkça görülmektedir. Panel 4'te ise yükselti değişkeninin kazalara göre dağılımı gösterilmektedir. Bu haritalara kabaca bakıldığında, veriler yükselti ile tımara ayrılan pay arasında aynı yönde bir ilişki olduğu izlenimini vermektedir.

Şekil 1: Gelir bölüşümü ve yükselti değişkeninin kazalara göre dağılımı

Tablo 1'de verilen rakamlardan kısmen farklılaşmaktadır. Bu farklılaşmanın bir sebebi bütçe yılıyla muhasebe defterlerinin derlendiği yılların farklı olması olabilir. Ayrıca muhasebe defterlerinin bazı kazalar için gelir bilgisini ihtiva etmemiş olması diğer muhtemel bir sebeptir.

İstanbul'a mesafe, yükselti ve diğer coğrafi değişkenlerin hakikaten istatistiki anlamda gelir bölüşümüne bir etkisi olup olmadığını; şayet varsa, bu etkinin büyüklüğünü ölçmek için bir sonraki bölümde regresyon analizine başvurulacaktır.

4. Regresyon Analizi

Coğrafyanın devlete ait gelirlerin merkez, tımar ve vakıf-mülk arasındaki oransal dağılımı nasıl etkilediğini incelemek için aşağıdaki regresyon denklemi tahmin edilecektir.

$$Pay_i = \beta_0 + \beta_1 Cografya_i + \beta_2 Mesafe_i + e_i$$

Pay_i değişkeni i kazasında merkez, tımar ve vakıf-mülk kesimlerine ayrılan oransal payları temsil etmektedir. Bağımsız değişkenler iki vektör içerisinde verilmiştir. Coğrafya vektörü içerisinde yükselti, orman yoğunluğu, nehlere mesafe, içinde toprağın tarım için elverişliliği endeksi, ortalama sıcaklık, ortalama yağış ve enlem değişkenleri vardır. Mesafe vektörü içinde ise kaza i 'den İstanbul'a, askeri yollara, ana yollara ve ticari yollara olan mesafeler

vardır. Bütün bağımsız değişkenlerin logaritması alınarak regresyonda kullanılmıştır. e_i kaza düzeyinde sağlam (*robust*) standart hataları temsil etmektedir. En Küçük Kareler tahmincisi ile bu denklemin parametreleri tahmin edilmiştir.

Tablo 2: Coğrafya ve Gelir Bölüşümü

Değişkenler	(1) Tımar pay (%)	(2) Merkez pay (%)	(3) Vakıf-mülk pay (%)
Yükselti	0.082*** (0.025)	-0.088*** (0.025)	0.006 (0.009)
Orman yoğunluğu	0.039* (0.021)	-0.033 (0.020)	-0.006 (0.007)
Nehirlere mesafe	0.004 (0.021)	0.000 (0.021)	-0.004 (0.007)
Sıcaklık	0.283 (0.290)	-0.358 (0.268)	0.075 (0.082)
Yağış	0.093 (0.100)	-0.158* (0.094)	0.065** (0.029)
Toprağın tarıma uygunluğu	0.095 (0.062)	-0.095 (0.060)	0.000 (0.008)
Enlem	0.095 (0.922)	-0.028 (0.899)	-0.067 (0.221)
İstanbul'a mesafe	0.076 (0.052)	0.167*** (0.046)	-0.243*** (0.030)
Askeri yollara mesafe	0.010 (0.019)	-0.003 (0.017)	-0.007 (0.006)
Ana yollara mesafe	-0.013 (0.022)	0.014 (0.021)	-0.001 (0.006)
Ticaret yollarına mesafe	0.001 (0.008)	0.002 (0.008)	-0.003 (0.003)
Gözlem sayısı	145	145	145
R-kare	0.202	0.239	0.643
Düzeltilmiş R-kare	0.136	0.177	0.613

Not: Parantez içinde sağlam (*robust*) standart hatalar verilmiştir. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Tablo 2 coğrafi değişkenlerin gelirlerin tımar, merkez ve vakıf mülk kesimine oransal taksimine olan etkisini göstermektedir. Yükselti değişkeni beklendiği gibi tımara ayrılan payı artırırken merkeze giden payı azaltmaktadır. Bu değişkenin vakıf-mülke ayrılan pay üzerine etkisi ise istatistiki olarak sıfırdan farksızdır. Etkinin büyüklüğüne baktığımızda yükselti bakımından % 25'lik dilimde bulunan Belgrad kazası % 75'lik dilimde bulunan Prizren kazası yükseltisine çıkarıldığında ki bu yükselti değişkeninde % 672'lik bir artma

anlamına gelir, tımara giden pay 0,56 artmakta iken merkeze ayrılan payın 0,60 azalmakta olduğu görülmektedir. Benzer şekilde merkezi devletin vergi kaynağına erişimini olumsuz yönde etkileyebilecek bir diğer değişken ise orman yoğunluğudur. Beklendiği şekilde bu değişkendeki artış tımara ayrılan oransal payı artırırken merkezi devlete giden payı azaltmaktadır. Fakat bu değişkenin tımara giden oransal pay üzerindeki etkisi istatistiki olarak ancak %10 anlamlılık düzeyinde, merkeze giden pay üzerindeki etkisi ise hemen hemen % 10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Etki büyüklüğüne bakılırsa orman yoğunluğundaki %100 artışın tımara ayrılan payı %3,9 artırmakta merkezi devlete giden payı ise %3,3 azaltmakta olduğu anlaşılmaktadır. R^2 'ye bakacak olursak ekonometrik modelde kullanılan bağımsız değişkenler tımar, merkez ve vakıf-mülke ayrılan oransal paylardaki varyasyonun sırasıyla % 20,2, %23,9 ve %64,3'ünü açıklamakta olduğu görülmektedir.

İstanbul'a mesafe ile tımara ayrılan oransal pay arasında her ne kadar pozitif bir ilişki olsa da bu ilişki istatistiki olarak anlamlı gözükmemektedir. Diğer yandan kaza merkezlerinden İstanbul'a olan mesafe arttıkça beklenenin aksine merkeze giden payların da arttığı görülmektedir. İstanbul'a mesafe ile vakıf-mülke ayrılan pay arasında ise negatif ve güçlü bir ilişki vardır. Diğer bir deyişle, İstanbul'a olan mesafe arttıkça, toplam gelir içindeki vakıf-mülk oranı azalmakta; İstanbul'a yaklaştıkça ise bu oran artmaktadır. Etki büyüklüğüne bakılırsa, İstanbul'a mesafe değişkeninde % 25'lik dilimde bulunan Niğbolu kazasını % 75'lik dilimde bulunan Alacaşehir uzaklığına taşırsak ki bu İstanbul'a mesafe değişkeninde % 77'lik bir artış anlamına gelir, tımara giden pay 0.06 artarken merkeze giden pay 0.12 artırmaktadır. Ama bu değişkenin tımara ayrılan pay üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamlı değildir.

Bu bulgular literatürdeki yaygın kanaatin aksine İstanbul'a olan mesafe ile merkeze ayrılan pay arasında pozitif bir ilişki olduğunu Balkanlar özelinde göstermektedir. Diğer çalışmalardan merkezi devletin irad-masraf yöntemiyle yerinde harcama yaptığını, yani gelirlerin hazineye girmeden harcama alanlarına yönlendirildiğini bilmekteyiz.¹⁰ Stratejik yahut diğer sebeplerden dolayı uzak yerlerde örgütlenme ihtiyacı duyan merkezi devlet, irad-masraf metodunun sağladığı kolaylık ile buralardaki gelirleri kendisine ayırmış olabilir. Diğer yandan mesafenin doğrudan merkezin kazalara erişimini engellemede önemli bir faktör olmadığı, erişimi ve dolayısıyla vergi toplama kapasitesini asıl etkileyen faktörün coğrafyanın topografik yapısı olduğu bu bulgularca işaret edilmektedir.

Diğer coğrafi değişkenlerin gelir bölüşümüne olan etkilerine bakıldığında ise yağış miktarı ve toprağın tarıma elverişliliği değişkenlerinin tımara ayrılan payı azaltırken merkeze ayrılan oransal payı artırdığı

¹⁰ Örneğin hicri 1000 yılında hazineye giren gelirlerin % 43,62'si, 1001 yılında ise % 33,18'i irad-masraf yöntemiyle yerinde harcanmıştır Yıldırım (2008: 22).

görülmektedir. Bu değişkenlerin kazalarda buğday ve arpa ekimi gibi zirai üretimle ilgili faaliyetlerin benimsenmesine sebep olabileceği ve bu tür üretim üzerinden alınan vergilerin daha çok aynı nitelikte olduğu göz önüne alınırsa bu değişkenlerle gelir bölüşümü arasında böyle bir ilişkinin varlığı makul karşılanabilir. Ancak bu etkilerden sadece yağış değişkeninin merkeze ayrılan pay üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamlıdır. Benzer şekilde yağış miktarındaki artış vakıf-mülke ayrılan oransal payı artırmaktadır. Öte yandan sıcaklık, enlem ve nehirlerle mesafe değişkenlerinin gelir bölüşümüne istatistiki olarak anlamlı etkileri bulunmamaktadır.

Askeri yollara ve ana yollara olan mesafe merkezi devletin vergi tabanına erişimini kolaylaştıran faktörler olduğu düşünülebilir. Bu sebeple bu yollara olan mesafelerin merkeze ayrılan pay üzerinde bir etkinin olması beklenebilir. Fakat regresyon sonuçları kazalardan bu yollara olan mesafelerin gelir bölüşümü üzerine istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir. Diğer yandan ticaret yollarına yakınlığın o kazalardaki ticari faaliyet hacmini temsil edebilecek bir değişken olduğu düşünülebilir ve bu durum hem ticaret üzerinden alınan vergilerin daha çok nakdi nitelikte olması hem de pazara yakınlığın aynı olarak toplanan vergileri nakde dönüştürmede kolaylık sağlayacağı gerçeğiyle birlikte göz önünde bulundurulursa, ticaret yollarına mesafe ile merkeze ayrılan oransal pay arasında pozitif bir ilişki beklenebilir. Fakat analiz sonuçları kazalardan ticaret yollarına olan mesafenin gelir bölüşümüne istatistiki olarak anlamlı bir etki yapmadığını göstermektedir.

Diğer yandan kazalara ait toplam gelir miktarının yüksekliği ile merkeze ayrılan oransal pay arasında pozitif bir ilişki olabilir. Zira aynı miktardaki geliri farklı yerlerden bir araya getirmek yerine tek bir yerden toplamak işlem maliyetleri bakımından avantajlı olacaktır. Bu düşünceleri test etmek için Ek Tablo 1’de toplam gelir düzeyi regresyon denklemine dahil edilmiştir. Beklendiği gibi gelir düzeyinin artması ile o kazanın gelirlerinin merkeze ayrılması arasında pozitif, tımara ayrılması arasında ise negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Ayrıca bu değişkenin regresyon denklemine eklenmesi Tablo 2’de ortaya konulan bulguları niteliksel olarak değiştirmemektedir. Bununla birlikte yükselti ve İstanbul’a mesafe değişkeninin etki büyüklüğü artarken orman yoğunluğu değişkeninin etki büyüklüğü azalmıştır. Ayrıca İstanbul’a mesafe değişkeninin tımar payı üzerindeki etkisi istatistiki olarak anlamlı hale gelmiş buna karşın orman yoğunluğu değişkeni istatistiki anlamlılığını yitirmiştir.

Özet istatistiklerden bahsederken geliri tamamen tımara ya da geliri tamamen merkeze ayrılan kazaların var olduğu görülmüştü. Bu tür kazaların Tablo 2’de elde edilen sonucu nasıl etkilediğini anlamak için söz konusu kazalar analizden düşürülmüştür ve sonuçlar Ek Tablo 2’de sunulmuştur. Bu sonuçlar

Tablo 2’de elde edilen sonuçlardan niteliksel olarak bir farklılık göstermemektedir.

Belirli bir coğrafi bölgedeki kazalar aynı muhasebe defteri içerisine toplanmış izlenimi vermektedir. Yine defterlerde kullanılan şablonun bütün defterlerde aynı olmadığı gelirlerin bazı defterlerde kısmen daha özet bazılarında ise daha detaylı kaydedildiği gözlemlenmiştir. Bu durum muhasebe defterlerini tutan katiplerin kayıt tutuş usulündeki farklılıklardan kaynaklanıyor olabilir. Bu ise regresyon analizinde elde edilen sonuçların defterler arası söz konusu farklılıktan kaynaklandığı şüphesini akla getirmektedir. Defterler arası farklılıkları elimine etmek için analize defter sabit değişkeleri eklenmiştir. Bu değişkenler her bir defter için oluşturulan ve sıfır ve birden müteşekkil kukla değişkenlerdir. Sonuçlar Ek Tablo 3’te sunulmuştur. Defter sabit değişkenlerinin eklenmesi yükselti değişkeninin etkisini artırmıştır. Buna karşın orman yoğunluğu değişkeninin etki büyüklüğünde biraz azalma olduğu ve istatistiki olarak da anlamlılığını koruyamadığı görülmüştür. Bu durum defterler içerisine dahil edilen kazalarla orman yoğunluğu arasında bir korelasyonun varlığına işaret etmektedir.

Diğer yandan vergi türlerinin merkeze aktarılan gelirleri etkileme potansiyeline sahip olduğuna önceki bölümlerde işaret edilmişti. Öyle ki, cizye, aded-i ağnam ve mukataa gibi gelirlerin genellikle merkezi devlet için ayrıldığı bilinmektedir. Eğer vergi türleriyle analize kullanılan coğrafi değişkenler arasında bir ilişki var ise Tablo 2’de gösterilen etkiler coğrafyanın değil, vergi türlerinin etkisini yansıtıyor olabilir. Her ne kadar muhasebe defterlerinde gelirlerin ne tür vergilerden kaynaklandığı bilgisi bulunmasa da en azından cizye gelirlerini temsil edebilecek gayrimüslim nefer sayısına ulaşmak mümkündür. Bu değişken Ek Tablo 4’de analize dahil edilmiştir. Sonuçlar Tablo 2’de sunulan sonuçlarla benzerlik göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada coğrafyanın merkezi devlete gelir aktarımını nasıl etkilediği Osmanlı Devleti özelinde analiz edilmiştir. Vergi elde etme sürecinde ortaya çıkabilecek işlem maliyetleri üzerine kurulan teorik argüman merkezi devletin erişiminin zor olduğu vergi tabanlarının tımar sistemi içerisinde buna karşın kolay olduğu yerlerdeki vergi tabanlarının ise merkeze aktarılması gerektiği yönünde bir hipotez ortaya koymaktadır. Bu hipotezi test etmek içinse Osmanlı Rumeli coğrafyasında bulunan 145 adet kazaya ait gelirlerin tımar, merkez ve vakıf-mülk arasında nasıl paylaşıldığını gösteren muhasebe defterlerinden veriler ve işlem maliyetleri ile ilgili yükselti, orman yoğunluğu ve İstanbul’a mesafe gibi coğrafi değişkenler kullanılmıştır.

Rumeli’de bulunan kazalara ait veriler kullanılarak yapılan ampirik analizde beklenenin aksine İstanbul’a olan mesafenin merkeze ayrılan payları artırdığı buna karşın vakıf-mülk kesimine ayrılan payları ise azalttığı görülmüştür. İstanbul’a mesafe ile tımara ayrılan pay arasında ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte coğrafi topografyanın devlete ait gelirlerin merkezi devletle tımar ya da taşra arasındaki bölüşümünde çok önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.

İleriki çalışmaların İstanbul’a mesafe değişkeninin mahsup (irad-masraf) işlemlerini ne derece etkileyeceğini ortaya koymaları bu makalenin bulgularını anlamak açısından tamamlayıcı bir unsur olacaktır. Bu çalışmada Rumeli coğrafyasına ait kazalar kullanılarak yapılan analizin ileriki çalışmalarda Anadolu’ya ait verilerle de desteklenmesi bulguların inandırıcılığını artıracaktır. Bu çalışmanın bulguları diğer yandan, Osmanlı maliyesindeki değişim ve dönüşümleri analiz eden araştırmacılara, analizlerinde coğrafi faktörlerin, özellikle topografyanın önemini hesaba katmaları gerektiği yönünde ipuçları vermektedir.

Kaynakça

- Allen, Douglas W. ve Dean Lueck (1993), "Transaction Costs and the Design of Cropshare Contracts", *The RAND Journal of Economics*, 24(1): 78-100.
- Barkan, Ömer Lütfi (1953), "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4): 251-329.
- Barkan, Ömer Lütfi (1953), "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, (12/1): 286-333.
- Coase, Ronald H. (1937), "The Nature of the Firm", *Economica*, 16 (4): 386-405.
- Ciolek, T. Matthew (2005), *Georeferenced data set (Series 1 - Routes): Trade routes in the Ottoman Empire 1300-1600 CE. OWTRAD Dromographic Digital Data Archives (ODDDA)*, (Canberra: Old World Trade Routes (OWTRAD) Project - Asia Pacific Research Online), www.ciolek.com/OWTRAD/DATA/tmcTRm1300.html, (10.10.2022).
- Coşgel, Metin M. ve Thomas J. Miceli (2009), "Tax Collection in History", *Public Finance Review*, 37(4): 399-420.
- Coşgel, Metin M., Haggay Etkes ve Thomas J. Miceli (2011), "Private Law Enforcement, Fine Sharing, and Tax Collection: Theory and Historical Evidence", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 80(3): 546-552.
- Coşgel, Metin (2004), "Ottoman Tax Registers (Tahrir Defterleri)", *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 37(2): 87-102.
- North, Douglass ve Robert Thomas (1971), "The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model", *Journal of Economic History*, 31(4): 777-803.
- Fick, Stephen E. ve Robert J. Hijmans (2017), "WorldClim 2: New 1-km Spatial Resolution Climate Surfaces for Global Land Areas", *International Journal of Climatology*, 37(12): 4302-4315.

- Genç, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Yayınları).
- Halaçoğlu, Yusuf (2002), *Osmanlılarda Ulaşım Ve Habereleşme (Menziller)* (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları).
- İnalcık, Halil (1993), "Giriş", T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (haz.), *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I: Kütahya, Karahisâr-i Sâhip, Sultanönü, Hamîd Ve Ankara Livâları* (Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü):1-7.
- İnalcık, Halil (1954), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).
- Karaman, K. Kıvanç ve Şevket Pamuk (2010), "Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914", *The Journal of Economic History*, 70(3): 593-629.
- Kuran, Timur (2001), "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System", *Law & Society Review*, 35(4): 841–898.
- Hastings, David A. ve Paula K. Dunbar (1999), *Global Land One-kilometer Base Elevation (GLOBE) Digital Elevation Model, Documentation, Volume 1.0*. (National Oceanic and Atmospheric Administration, 325 Broadway, Boulder, Colorado: National Geophysical Data Center: Key to Geophysical Records Documentation (KGRD) 34) .
- Özvar, Erol (2003), *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması* (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Ramankutty, Navin, Jonathan A. Foley, John Norman ve Kevin McSweeney (2002), "The Global Distribution of Cultivable Lands: Current Patterns and Sensitivity to Possible Climate Change", *Global Ecology and Biogeography*, 11(5): 377-392.
- Scott, James C. (2009), *The Art of Not Being Governed* (New Haven: Yale University Press).
- Sng, Tuan-Hwee ve Chiaki Moriguchi (2014), "Asia's Little Divergence: State Capacity in China and Japan before 1850", *Journal of Economic Growth*, 19(4): 439-470.
- T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2003), *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I: Paşa Livası Solkol Kazaları (Gümülcine, Yenice-i Kara-Su, Drama, Zihne, Nevrekop, Timur-Hisarı, Siroz, Selanik, Sidre-Kapsi, Avrat-Hisarı, Yenice-i Vardar, Kara-Verye, Serfiçe, İştin, Kestorya, Bihlişte, Görice, Florina Ve Köstendil Livası* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları).
- (2001), *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I: Paşa (Sofya) Ve Vize Livâları İle Sağkol Kazaları (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-Ağaç, Zağra-i Eski-Hisâr, Ipsala, Filibe, Tatar-Bâzârı, Samakov, Üsküb, Kalkan-Delen, Kırçova, Manastır, Pirlepe, Ve Köprülü)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları).
- (2002), *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II: Çirmen, Müsellemân-ı Kızılca, Silistre, Kefe, Niğbolu Ve Vidin Livâları, Çirmen Ve Vize Müsellemleri, Yörük Ve Tatar Cemâatleri İle Voynugân-ı İstabl-ı Âmire Ve Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rûm-İli* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları).
- (2008), *367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri İle 94 Ve 1078 Numaralı Avlonya Livası Tahrir Defterleri (926-1520 / 937-1530), III, Yanya, Iskenderiye, Ohri, Ilbasan Ve Avlonya Livaları İle Dukakin Vilayeti* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları).
- (2007), *367 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-İli Defteri İle 114, 390 Ve 101 Numaralı İcmal Defterleri (920-937 / 1514-1530), I, Karlılı, Agrıboz, Mora, Rodos Ve Tirhala Livaları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları) .

----- (2004), *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) II: Vılçıtrın, Prızrin, Alaca-Hisâr Ve Hersek Livâları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları).

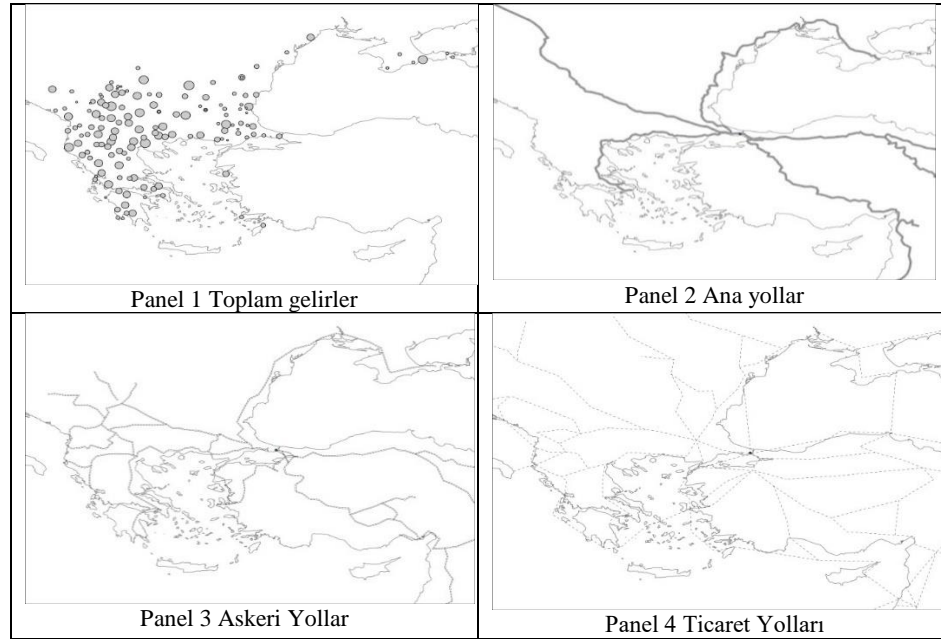
Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson (2009), *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk* (Santa Barbara: ABC-CLIO Yayınları).

Geospatial Information Authority of Japan, Chiba University and Collaborating Organizations (2022), "Vegetation (Percent Tree Cover) - Global version - Version 1", <https://globalmaps.github.io/ptc.html> (10.09.2022).

Yıldırım, Sadullah (2008), 1000/1592-93 ve 1001/1593-94 *Tarihli Ruznamçe Gelir Defterine Göre Osmanlı Devleti'nin Merkezi Hazine Gelirleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ek Tablo ve Şekiller

Ek Şekil 1: Toplam Gelirler ile Askeri, Ticari ve Ana Yolların Harita Üzerinde Gösterimi

Ek Tablo 1: Coğrafya ve Gelir Bölüşümü –Toplam Gelirlerin Kontrol Edilmesi

VARIABLES	(1)	(2)	(3)
-----------	-----	-----	-----

	Tımar pay (%)	Merkez pay (%)	Vakıf-mülk pay (%)
Yükselti	0.090*** (0.024)	-0.096*** (0.022)	0.006 (0.009)
Orman yoğunluğu	0.027 (0.021)	-0.021 (0.020)	-0.005 (0.006)
Nehirlere mesafe	-0.007 (0.020)	0.011 (0.020)	-0.004 (0.007)
Sıcaklık	0.315 (0.292)	-0.389 (0.269)	0.073 (0.084)
Yağış	0.040 (0.097)	-0.107 (0.090)	0.067** (0.029)
Toprağın tarıma uygunluğu	0.097 (0.064)	-0.097 (0.062)	-0.000 (0.008)
Enlem	-0.275 (0.955)	0.324 (0.938)	-0.050 (0.216)
İstanbul'a mesafe	0.127*** (0.048)	0.119*** (0.045)	-0.246*** (0.030)
Askeri yollara mesafe	0.007 (0.018)	-0.001 (0.016)	-0.007 (0.006)
Ana yollara mesafe	-0.012 (0.022)	0.012 (0.020)	-0.001 (0.006)
Ticaret yollarına mesafe	-0.003 (0.008)	0.006 (0.008)	-0.003 (0.003)
Toplam gelir	-0.089*** (0.025)	0.085*** (0.024)	0.004 (0.010)
Gözlem sayısı	145	145	145
R-kare	0.268	0.301	0.643
Düzeltilmiş R-kare	0.201	0.238	0.611

Not: Sağlam (*robust*) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Ek Tablo 2: Coğrafya ve Gelir Bölüşümü- Geliri Tamamen Tımar ya da Merkeze Ayrılan Kazaların Analize Katılmaması

Değişkenler	(1) Tımar pay (%)	(2) Merkez pay (%)
Yükselti	0.076*** (0.028)	-0.064** (0.027)
Orman yoğunluğu	0.042** (0.021)	-0.046** (0.018)
Nehirlere mesafe	0.014 (0.022)	0.001 (0.020)
Sıcaklık	0.244 (0.325)	-0.480* (0.277)
Yağış	-0.022 (0.116)	-0.137 (0.096)
Toprağın tarıma uygunluğu	0.150** (0.060)	-0.008 (0.051)
Enlem	0.085 (1.027)	-0.730 (0.880)
İstanbul'a mesafe	0.066 (0.054)	0.146*** (0.049)
Askeri yollara mesafe	0.003 (0.021)	-0.005 (0.016)
Ana yollara mesafe	-0.009 (0.023)	0.011 (0.020)
Ticaret yollarına mesafe	-0.000 (0.009)	-0.003 (0.008)
Gözlem sayısı	133	137
R-kare	0.209	0.141
Düzeltilmiş R-kare	0.137	0.0650

Not: Sağlam (*robust*) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Ek Tablo 3: Coğrafya ve Gelir Bölüşümü- Defter Sabit Değişkenlerinin Kontrol Edilmesi

Değişkenler	(1)	(2)	(3)
	Tımar pay (%)	Merkez pay (%)	Vakıf-mülk pay (%)
Yükselti	0.097*** (0.026)	-0.097*** (0.026)	-0.000 (0.009)
Orman yoğunluğu	0.034 (0.024)	-0.030 (0.022)	-0.005 (0.007)
Nehirlere mesafe	-0.006 (0.023)	0.006 (0.023)	-0.000 (0.008)
Sıcaklık	0.251 (0.321)	-0.323 (0.298)	0.073 (0.088)
Yağış	0.011 (0.154)	-0.080 (0.145)	0.069* (0.036)
Toprağın tarıma uygunluğu	0.095 (0.064)	-0.097 (0.063)	0.002 (0.008)
Enlem	-1.075 (1.539)	0.878 (1.471)	0.197 (0.465)
İstanbul'a mesafe	0.050 (0.073)	0.186*** (0.069)	-0.236*** (0.036)
Askeri yollara mesafe	0.003 (0.020)	-0.000 (0.017)	-0.003 (0.006)
Ana yollara mesafe	-0.013 (0.024)	0.014 (0.022)	-0.001 (0.008)
Ticaret yollarına mesafe	0.003 (0.008)	0.001 (0.008)	-0.004 (0.003)
Gözlem sayısı	145	145	145
R-kare	0.230	0.253	0.657
Düzeltilmiş R-kare	0.134	0.160	0.614

Not: Sağlam (*robust*) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$.
Bütün sütunlardaki regresyon modelleri defter sabit değişkenlerini içermektedir.

Ek Tablo 4: Coğrafya ve Gelir Bölüşümü- Gayrimüslim Nüfus Oranının Kontrol Edilmesi

Değişkenler	(1)	(2)	(3)
	Tımar pay (%)	Merkez pay (%)	Vakıf-mülk pay (%)
Yükselti	0.082*** (0.025)	-0.089*** (0.025)	0.007 (0.009)
Orman yoğunluğu	0.039* (0.021)	-0.034* (0.020)	-0.006 (0.007)
Nehirlere mesafe	0.004 (0.022)	-0.000 (0.021)	-0.004 (0.007)
Sıcaklık	0.282 (0.291)	-0.356 (0.267)	0.073 (0.083)
Yağış	0.093 (0.101)	-0.157* (0.094)	0.065** (0.029)
Toprağın tarıma uygunluğu	0.094 (0.062)	-0.094 (0.061)	-0.001 (0.008)
Enlem	0.074 (0.926)	0.026 (0.910)	-0.099 (0.240)
İstanbul'a mesafe	0.082 (0.068)	0.151** (0.063)	-0.234*** (0.044)
Askeri yollara mesafe	0.010 (0.019)	-0.003 (0.017)	-0.007 (0.005)
Ana yollara mesafe	-0.013 (0.022)	0.014 (0.021)	-0.001 (0.006)
Ticaret yollarına mesafe	0.001 (0.008)	0.003 (0.008)	-0.003 (0.003)
Gayrimüslim nüfus (oran)	-0.000 (0.001)	0.000 (0.001)	-0.000 (0.001)
Gözlem sayısı	145	145	145
R-kare	0.202	0.240	0.644
Düzeltilmiş R-kare	0.129	0.171	0.612

Not: Sağlam (*robust*) standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1